BHARATI INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH & DEVELOPMENT (BIJMRD)

(Open Access Peer-Reviewed International Journal)

DOI Link : https://doi.org/10.70798/Bijmrd/04041024

Available Online: www.bijmrd.com | BIJMRD Volume: 4 | Issue: 04(1) | April 2026 | e-ISSN: 2584-1890

ग्रामीण स्त्री कामगारांच्या समस्या आणि विकासासाठी उपाययोजना

रामचंद्र ठाकरे[1] & डॉ. जे एम काकडे[2]

1. संशोधक,
2. प्राचार्य, डॉ.खत्रीमहाविद्यालय, तुकुम, चंद्रपुर

सारांष

ग्रामीण स्त्रियांचा सर्वात जास्त वेळ कौटुंबिक कार्यात खर्च होतो. शेतीपासून होणाऱ्या उत्पादनातील महत्त्वपूर्ण हिस्सा स्त्रियांमुळेच शेतकरी कुटुंबांना मिळतो. परंतु कृषी विकासात महिलांच्या योगदानाचा विचार कधीच केला जात नाही. स्त्रियांच्या समस्यांचा क्रम वाढतच आहे. यातील काही समस्या परंपरागत मूल्यव्यवस्थेने त्यांच्यावर लादलेल्या आहेत तर काही समस्या बदलत्या सामाजिक परिस्थितीने त्यांच्यावर ओढवल्या आहेत. रोजगार आणि साजिक सुरक्षिततेसाठी कोणतेही नियम व कायदे नाहीत.

षब्द: *ग्रामीण स्त्री, स्त्री कामगारांच्या समस्या*

प्रस्तावना

आजच्या विकास प्रेरित नीतींमध्ये महिलांना केंद्रस्थानी ठेवून त्यांच्या उत्पादक भूमिकेला मान्यता दिली जात नाही. त्यांच्या घरकामाचे आणि इतर आर्थिक कार्यांचे योग्य मूल्यमापन होत नाही. ग्रामीण भागात स्त्रिया पुरुषांपेक्षा अधिक तास श्रम करतात. कृषी कार्यात तर त्यांचे प्रमाण अतिशय जास्त आहे. 'ग्रामीण भागात स्त्रिया पुरुषांच्या 10 पट अधिक काम करतात. एकूण कामाच्या 60ः बोझा उचलूनही पुरुषांना त्यांच्या कामापैकी 75ः कामाचा मोबदला मिळतो. तर स्त्रियांना फक्त 25ः कामाचाच मोबदला मिळतो. परिणामतः पुरुषांच्या कामाला प्रतिष्ठा मिळते आणि स्त्रियांचे काम तेवढे नगण्यच ठरते.'

ग्रामीण कृषी श्रमजिवी महिलांची सद्यस्थिती

ग्रामीण स्त्रियांचा सर्वात जास्त वेळ कौटुंबिक कार्यात खर्च होतो. या व्यतिरिक्त सामाजिक, धार्मिक आणि आर्थिक कार्यात या स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने कार्य करतात. भारतासारख्या विकसनशील देशात शेतीशी संबंधीत बहुसंख्य कार्य यंत्रापेक्षा मानवी श्रमावरच निर्भर आहेत. यापैकी बहुसंख्य कार्य स्त्रियाच करतात. ही कामे अतिशय मेहनतीची असतात. तण काढणे, पेरणी, संवगणी, निंदणी, कापणी, खत देणे या कामांव्यतिरिक्त बगीचा व शेतीतील पिकांची पाहणी करणे, फळांचे संरक्षण करणे, पशुंची देखरेख करणे, कचऱ्याचा खत म्हणून उपयोग करणे, शेण गोळा करणे, जळणासाठी त्याच्या गोवऱ्या तयार करणे इत्यादी सर्वच कामे या महिला करतात. यावरुन कौटुंबिक श्रमाच्या उत्पादनात स्त्रियांचा वाटा महत्त्वपूर्ण आहे; हे स्पष्ट होते. शेतीपासून होणाऱ्या उत्पादनातील महत्त्वपूर्ण हिस्सा स्त्रियांमुळेच शेतकरी कुटुंबांना मिळतो. परंतु कृषी विकासात महिलांच्या योगदानाचा विचार कधीच केला जात नाही.

महिलांच्या संदर्भात अनेक संशोधने झाली असली तरी ग्रामीण भागातील असंघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिला श्रमीकांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीबद्दल सैद्धांतिक संशोधन अलिकडे झाले नाही. स्त्रियांचे सामाजिक व आर्थिक स्थान त्या राहत असलेल्या भागाच्या विकासावर व तेथील सामाजिक, सांस्कृतिक रूढी परंपरावर अवलंबून असते. कौटुंबिक जबाबदारी, दारिद्र्य सामाजिक बंधने, स्त्रीपुरुष असमानता, कष्टप्रद जीवनप्रणाली इत्यादी गोष्टीमुळे ग्रामीण स्त्रियांची स्थिती खालावलेली आहे. योग्य नियोजनासाठी आणि विकासासाठी छोटे क्षेत्र घेऊन अध्ययन करणे आज आवश्यक झाले आहे. संशोधकाने हा दृष्टिकोन समोर ठेवनच नागपूर जिल्ह्यातील कृषी क्षेत्रातील महिला श्रमीकांची संशोधनासाठी निवड केलेली आहे व यातून महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक विकासात अडथळे इत्यादी घटक याचे अध्ययन करुन स्त्री श्रमिकांच्या विकासाला अधिक गती मिळण्यासाठी उपाययोजना सुचविण्यात आलेल्या आहेत.

भारतीय संविधानाने स्त्री–पुरुष समानता मान्य केली असून त्या अनुषंगाने महिला श्रमिकांसाठी संरक्षणात्मक कायदे तयार करण्यात आले आहे. जसे– कारखाना अधिनियम, खान अधिनियम, मातृत्व लाभ अधिनियम, कर्मचारी राज्य विमा अधिनियम, भविष्य निर्वाह निधी कायदा 1952, समान वेतन अधिनियम 1976 इत्यादी विविध कायदे महिला श्रमिकांच्या संदर्भात पास करुन शासनाने महिला श्रमिकांना संरक्षण दिले आहे. परंतु हे सर्व कायदे संघटित क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या श्रमजिवी महिलांसाठी आहे. असंघटित क्षेत्रातील किंवा कृषी क्षेत्रातील श्रमजिवी महिलांना या कायद्याचा लाभ मिळत नाही.

ग्रामीण स्त्रियांच्या समस्या

भारतात सुरुवातीला स्त्रियांची गुलामगिरीतून मुक्तता करण्यासाठी समाजसुधारकांनी केलेले प्रयत्न व पुढे स्त्री–मुक्ती संघटनांनी चालविलेल्या चळवळींमुळे स्त्री जीवनात मुलभूत परिवर्तन घडून आले. स्त्रीच्या स्वतंत्र अस्तित्वाची संकल्पना समाजाने आज स्विकारलेली दिसते. यासंदर्भात डॉ. त्रिपाठी आणि सौदामिनी दास यांनी असे म्हटले आहे की, ‘ष्वबपंस ंदक तमसपहपवने तमवितउमतेए मदसपहीजमदमक चनइसपब ंनजीवतपजपमेए ंदक ूवउमदष् वतहंदप्रंजपवदे ूहमे इंजजसमे ंहंपदेज जीम ंचचतमेपअम चवेपजपवद व ूवउमद जीतवनही बमदजनतपमेण्’ त्यामुळे स्त्रिया स्वतंत्र झाल्या. त्यांना विविध क्षेत्रात पुढे येण्याची संधी मिळाली. परंतु आजही लिंगभेदावर आधारित विषमतेला स्त्री बळी पडत आहे. काही वरच्या स्तरातील मुठभर स्त्रिया सोडल्या तर सर्वसामान्य स्त्रीची स्थिती आजही दुय्यम आहे. आजही त्यांना स्त्रीत्वाशी संबंधित अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. धर्म, जात आणि लिंगभेदावर आधारित भारतीय समाजरचनेत शोषित दुर्बल घटकात समाविष्ट असणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्यांचा क्रम वाढतच आहे. यातील काही समस्या परंपरागत मूल्यव्यवस्थेने त्यांच्यावर लादलेल्या आहेत तर काही समस्या बदलत्या सामाजिक परिस्थितीने त्यांच्यावर ओढवल्या आहेत.

असंघटित क्षेत्रातील महिलांची स्थिती

काही वर्षापूर्वी असंघटित वर्गातील स्त्रियांचे काम हे 'काम' मानले जात नव्हते. 1988 च्या श्रमशक्ती आयोगाच्या अहवालानुसार सर्वप्रथम हे जाणवले की, असंघटित श्रम शक्तीमध्ये 9 कोटी महिला रोजगार कमवितात. पण त्यांच्या रोजगार आणि साािजक सुरक्षिततेसाठी कोणतेही नियम व कायदे नाहीत. श्रमशक्ती आयोगाला असंघटित क्षेत्रातील महिलांच्या रोजगारीबद्दल दोन गोष्टी अस्वस्थ करणाऱ्या आढळल्या, एक म्हणजे या गरीब महिलांच्या प्रती सरकारी अधिकाऱ्यांची असंवेदनशीलता आणि दुसरी म्हणजे ह्या स्त्रियांना समाजात सन्मान न मिळणे. अशा परिस्थितीत असंघटित क्षेत्रातील महिलांची देशाच्या अर्थ–व्यवस्थेतील भूमिका समजणे कठीणच होते. तसेच स्त्रीयांना दुय्यम स्थान असल्याने ह्या महिलांच्या पदरी काहीच पडत नाही.

आज परिस्थिती बरीच बदललेली आहे. आज हे मानले जाते की जर या कामकरी महिलांनी काम सोडून दिले तर देशाची अर्थव्यवस्था डळमळीत होऊ शकते. सरकारी धोरणांमध्ये काही बदल झालेला आहे, स्त्रियांसाठी शिक्षण–प्रशिक्षणाचे कार्यक्रम आयोजित केले जातात. असे असले तरीही नीती–निर्माण कार्यक्रमात स्त्रियांचा सहभाग नसल्याने हे सर्व कार्यक्रम व योजना तितक्याशा प्रभावी ठरत नाहीत, अधिकाऱ्यांच्या वागणूकी स्त्रियांच्या प्रती बदललेल्या नाहीत त्यामुळे देशातील श्रमशक्तीमध्ये स्त्रिया आणि पुरुषांच्या आकडेवारीत भिन्नता आहे. उत्पादन–कार्यातील सहभाग, बेकारी आणि गुणवत्ता या दृष्टीने आजही स्त्रीयांची स्थिती पुरुषांच्या तुलनेत खालावलेली आहे. एकूण प्राप्त माहितीनुसार ह्या संदर्भात स्त्रीयांच्या स्थितीत फार महत्त्वपूर्ण सुधारणा झालेली दिसत नाही.

स्त्री कामगारांच्या विकासासाठी उपाययोजना

स्त्री कामगारांच्या विकासासाठी केलेल्या ह्या उपाययोजना मुख्यतः दोन प्रकारच्या आहेत.

(1) सुधारात्मक उपाय

(2) कायद्यात्मक उपाय

(1) सुधारात्मक उपाय : स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीची पाहणी करणाऱ्या समितीने पुढील काही मार्गदर्शक तत्त्वे नमूद केली आहेत.

(1) राष्ट्राचा सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विकास होण्यासाठी स्त्रियांना समानता मिळणे ही एक मूलभूत आणि आवश्यक अशी बाब आहे.

(2) स्त्रियांच्या श्रम संघटना निर्माण झाल्या पाहिजेत.

शिक्षित व वरच्या थरातील स्त्रियांनी अकुशल व अशिक्षित स्त्री श्रमिकांना प्रत्येक स्तरावर बौद्धिक व न्यायिक मदत केली पाहिजे. यासाठी प्रत्येक गावात, शहरात व राज्य स्तरावर त्यांच्या संघटना निर्माण करुन सदस्य बनवावे.

शासनाने सहाव्या व सातव्या योजनेत स्त्रियांचा आर्थिक दर्जा सुधारण्यासाठी विशेष प्रयत्न केलेले दिसतात त्यात प्रमुख योजना –

;पद्ध ग्रामीण विभागातील स्त्रियांना आय.आर.डी.पी. व ट्रायसेम या योजनेचा 30ः लाभ स्त्रियांना देणे.

;पपद्ध सामान्य कामासाठी समान वेतन हा कायदा अधिक प्रभावीपणे राबविणे.

;पपपद्ध तांत्रिक ज्ञानाच्या प्रचारासाठी बंगलोर, त्रिवेंद्रम व मुंबई या ठिकाणी प्रादेशिक प्रशिक्षण केंद्र स्थापन करण्यात आले.

;पअद्ध "डेव्हलपमेंट ऑफवुमन ॲन्ड चिल्ड्रन इन रूरल इंडिया" ही स्त्रियांसाठी योजना सहाव्या योजनेत सुरु करण्यात आली.

;अद्ध नॅशनल रिसर्च डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशनची स्थापना करण्यात आली. या महामंडळामार्फत उद्योजक स्त्रियांना विविध प्रकारे मार्गदर्शन तसेच ग्रामीण क्षेत्राला उपयुक्त असे तंत्र विकसित करणे ही कामे होणार आहे. या विविध योजनांचे फायदे किती झाले हे 2011 च्या जणगणनेची आकडेवारी प्राप्त झाल्यानंतर कळू शकेल. योजनेचा फायदा स्त्रियांना मिळावा यासाठी योजनेचा आराखडा तयार करणे, अंमलबजावणी व मूल्यमापन या सर्व यंत्रणेत स्त्रियांची बरोबरीची भागीदारी असणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

ग्रामीण भागात स्त्रिया हंगामी स्वरूपाच्या कामात गुंतलेल्या असल्यामुळे हंगाम संपल्यावर दुसरे काम न मिळाल्यास त्यांना आर्थिक अडचणींना तोंड द्यावे लागते. निम्न आर्थिक परिस्थितीमुळे त्यांना समाजात गौण स्थान दिले जाते. शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण अधिक आहे व ते वाढते आहे. स्वतःची शेती करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण घटले व शेतमजूर स्त्रियांचे प्रमाण वाढले आहे. असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण अत्याधिक आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- आगरकर गो. ग.ए 'संपूर्ण आगरकर', वरद प्रकाषन, पुणे, 2994 खंड 3
- आचार्य, डॉ. धनंजय ,:'भारताचा इतिहास' साईनाथ प्रकाषन,नागपूर 2004
- आगलावे, डॉ. सरोज, ज्योतीराव फुले सामाजिक तत्त्वज्ञान, सुगावा प्रकाषन, पुणे 2003
- कोलारकर, श. गो., नागपूर राज्याचा प्राचीन इतिहास, मंगेष प्रकाषन, नागपूर 2004
- कोसंबी, डी. डी., प्राचीन भारतीय संस्कृती व सभ्यता, डायमंड पब्लिकेषन्स, पुणे 2006
- कराळे, गंगाधर कविमंडन, विजय (अनुवाद), ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टिकोन (महाराष्ट्राच्या संदर्भात) मंगेष प्रकाषन, नागपूर 2006
- गोटे–गव्हाणे, शुभांगी (संपादक), स्त्री परिवर्तनाची आव्हाने, साऊथ, एषियन सोषल रिसर्च पब्लिकेषन्स, औरंगाबाद 2003
- गोटे–गव्हाणे, षुभांगी, स्त्री सबलीकरण : स्वरूप व समस्या,वरद पब्लिकेषन्स, औरंगाबाद, 2004
- गांधी, शहा, नंदिता, स्त्री संघर्षाची नवी रूपे, पॉप्युलर प्रकाषन, मुंबई
- गोऱ्हे, निलम : नारीपर्व, श्री विद्या प्रकाषन, पुणे
- धोंगडे, डॉ. अष्विनी, संदर्भ स्त्री–पुरुष, दिलीपराज प्रकाषन, पुणे 2003
- साखरे, डॉ. सीमा :'भरारी', सुहासिनी साखरे प्रकाषन, नागपूर 1995
- संत, दु. का. : मराठी स्त्री, पद्मगंधा प्रकाषन, पुणे 2003
- हिवाळे, डॉ. अलकाः, आदिवासी लोकगीतांतील स्त्री–जीवन, कैलाष पब्लिकेषन्स, औरंगाबाद 2002

Citation: **ठाकरे. रा. & काकडे. डॉ. जे. एम.,** (2026) "ग्रामीण स्त्री कामगारांच्या समस्या आणि विकासासाठी उपाययोजना", *Bharati International Journal of Multidisciplinary Research & Development (BIJMRD)*, Vol-4, Issue-04(1), April-2026.